

**ФОРМУВАННЯ У ЧЕТВЕРТОКЛАСНИКІВ УМІНЬ ВИКОРИСТОВУВАТИ
ЗАЙМЕННИК ЯК ЗАСІБ МІЖФРАЗОВОГО ЗВ'ЯЗКУ**

Реформування початкової школи та оновлення змісту освіти відповідно до вимог державної національної програми «Освіта» («Україна XXI ст.»), Національної доктрини розвитку освіти, концепцій мовної освіти спрямоване на розвиток національно-мовної особистості, яка вільно володіє усною і писемною літературною мовою, цілеспрямовано і майстерно використовує мовні засоби в різних мовленнєвих ситуаціях [3,4,6]. Державний стандарт початкової загальної освіти акцентує увагу на тому, що комунікативна змістова лінія мовної освіти є основною в початковій ланці. Вона орієнтує на опанування всіх видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання і письма [4].

Як знакова система, мова забезпечує функціонування суспільства в його історичному розвитку. Саме тому велике значення в новому підході до методики викладання мови надається мовній культурі особистості, розвитку усного та писемного мовлення. В методиці зв'язне мовлення розглядається як особлива галузь роботи з розвитку мовлення – процес говоріння, діяльність мовця, продукт діяльності, текст, висловлення.

Як свідчить аналіз науково-методичної літератури, останнім часом активізувалися дослідження проблем навчання зв'язного мовлення молодших школярів. Ученими розглядаються лінгво-психологічні основи навчання мови (Н.Д. Бабич, Д.Б. Ельконін, М.Р. Львов), формування текстотворчих умінь вчителів початкових класів (Н.В. Лесняк, Л.М. Златів), навчання молодших школярів будувати висловлювання різних типів мовлення (В.О. Собко, Л.М. Міненко, І.А. Головка), розвитку виразності мовлення (З.О. Захарчук), формування комунікативних умінь засобами окремих частин мови (Г.С. Демидчик). Нові дослідження проблем зв'язного монологічного й діалогічного мовлення у період навчання грамоти спрямовані на здійснення комплексного підходу до формування мовленнєвих умінь на засадах теорії мовленнєвої діяльності (М.С. Вашуленко, А.М. Богуш, А.С. Зимульдінова, В.А. Трунова, М.О. Орап) та ін.

Довгий час найвищою одиницею мови і мовлення вважалося речення. Однак такий підхід не забезпечував ні теоретичного вивчення процесу мовного спілкування, ні виконання практичних завдань підвищення культури мовлення. Дослідження різних аспектів мовної діяльності призвели до появи нового підходу, згідно якого рівень тексту визнаний найвищим ярусом мовної системи. Появилася нова галузь мовознавства – лінгвістика тексту, яка набуває все більшого розвитку. [6, с. 9]

Поняття тексту є одним із найскладніших об'єктів лінгвістичного дослідження, тому його визначення в науці, поки що, не вироблене остаточно. З появою фундаментальної роботи І.Р. Гальперіна «Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження» найбільш уживаним у науці стало визначення тексту, дане автором: «Текст – це витвір мовленнєвого процесу, що відзначається завершеністю, об'єктивованій у вигляді письмового документа, літературно опрацьований відповідно до типу документа, витвір, який складається із заголовка й ряду особливих одиниць (надфразних едностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість і прагматичну установку» [2, с. 25].

Робляться певні спроби у лінгвістичній теорії тексту класифікувати категоріальні ознаки (І.Р. Гальперін, Е.В. Сидоров, З.Я. Тураєва та ін.). Враховуючи те, що в науці ще не встановлена певна кількість текстових категорій, назвемо ті з них, які зафіксовані лінгвістичними словниками:

- інформативність, що виявляється в наявності змістовно-фактичної, змістовно-концептуальної і змістовно-підтекстової (у текстах художніх і публіцистичних стилів) інформації, а також в особливому типі інформації про структуру, компоненти, хід думки і т. д.;
- цілісність, що визначається єдністю смислів, які закладені в мікротемах і зв'язані загальною темою (макротемою);
- інтеграція, що реалізується у формах підпорядкування одних частин іншим і всіх частин тексту його темі та ідеї;

– завершеність, яка визначається наочно–смісловою вичерпаністю по відношенню до задуму і реалізується в різних видах зачинів і кінцівок;

– зв'язність, що забезпечує зв'язок між реченнями, між ССЦ тексту, між відносно самостійними частинами тексту за допомогою різних видів і засобів: лексичних, синтаксичних, морфологічних та ін.;

– проспекція, що полягає в забезпеченні перспективи вислову

– ретроспекція, що забезпечує повернення читача або слухача до викладених раніше фактів, подій, оцінок;

– комунікативність, що виявляється в різних способах і засобах орієнтації на інтереси співрозмовників, «в попередженні нерозуміння, неправильного ходу думки, питань, в заохоченні випередження в ході думки, в створенні емоційного настрою і співпраці в процесі спілкування».

Розглянемо детальніше категорію «зв'язність».

Зв'язність вважається одним з основних законів, які діють на рівні тексту. Вона беззаперечно визнається усіма мовознавцями і вважається онтологічною, конституційованою ознакою тексту (С. І. Гіндін, М. П. Йоніце, В. І. Карабан, К. Кожевнікова, Є. А. Реферовська та ін.).

У наукових роботах можна зустріти різну кількість видів зв'язку, що виділяються: Л.М. Лосева виділяє контактний (між реченнями) і дистантний зв'язок (між ССЦ); Г.Я. Солганик їх називає ланцюговим і паралельним зв'язком; Н.А. Турмачева виділяє п'ять видів зв'язку: ланцюговий, променевий, паралельний, ситуативний, приєднувальний.

У науці представлені різноманітні класифікації засобів зв'язку (А.А. Акишина, А.А. Леонт'єв, В.Н. Мещеряков та ін.). Одну з найбільш чітких класифікацій представила А.А. Акишина:

– лексичні: повтор лексеми, заміна синонімом, займенником, займенникові слова;

– граматичні: порядок слів, видо–часова узгодженість дієслів, ступені порівняння, синтаксичний паралелізм;

– пограничні: сполучники, частки, прислівники, словосполучення та ін.;

– семантичні: єдине семантичне поле, порядок проходження пропозицій, підтекст;

– ритмікомелодичні: довжина фрази, темп, гармонія, ритміка, інтонація;

– графічні: розділові знаки, червоний рядок, різні шрифти;

– стилістичні: повтори, художні фігури (антитеза, градація, паралелізм та ін.).

Чинними програмами і підручниками передбачене ознайомлення учнів із засобами зв'язності. Однак з існуючого розмаїття засобів зв'язку вибрано лише деякі лексичні засоби. До того ж мовний матеріал, передбачений для засвоєння у 3-4-х класах, не використовується повною мірою для реалізації основних завдань програми.

Одним із найактивніших і найуживаніших засобів міжфразового зв'язку є **займенник**. Як справедливо зауважує В. Г. Гак, «мова, уникаючи повтору повнозначних слів, охоче допускає повтор займенників...». Функцію міжфразового зв'язку ця частина мови набуває з огляду на свою семантичну природу. Конструкція, до якої входить займенник, що замішує будь-який елемент попереднього (чи наступного) відрізка тексту, вже свідчить про те, що ця конструкція семантично недостатня і повинна завжди сприйматись у зв'язку з відрізком тексту, що містить антецедент [1, с. 42-43].

Наприклад: *І Катруся теж ніколи не бачила, щоб птахи ягоди їли. Ось гоїдатися на вишневих гілочках вони люблять. Гілочка тоненька, гнучка, то горобець як учепиться в неї лапками, як почне розколюхуватися, так Катруся аж ногами затупцює від заздрості.* (І. Сенченко)

У наведеному прикладі замість іменника птахи вживається особовий займенник вони, що дозволяє поєднати перше речення з другим. Використання лексичного повтору (гілочках – гілочка) допомагає пов'язати друге і третє речення.

Займенники можуть заміщувати слово, словосполучення, речення і групу речень, отже, й пов'язувати між собою речення, ССЦ, частини тексту. Як, зокрема, у наведеному нижче прикладі за допомогою займенника *це* поєднуються два речення.

Аж ось Промінець побачив попереду багато-багато дерев.

Це був сад. (Ю. Ярмаш)

Як зазначає А. Д. Швейцер, одним із виявів зв'язності тексту, є наявність у ньому таких ланцюжків кореферентних іменників та особових займенників (типу «Іван... він»), котрі

виражають анафоричні зв'язки. Узгодження анафоричного займенника з іменником, який уже згадувався в тексті, служить засобом спаяності тексту і збереження досягнутого в мовленні ступеня актуалізації іменника. Часто займенник використовується і в препозиції стосовно до антецедента. Це характерно для художніх текстів, коли стоїть мета створення особливої виразності, експресії.

Специфіка особових займенників як засобів міжфразового зв'язку полягає в тому, що їх ознаки приписуються іменникам, до яких вони відносяться: якщо з тексту вилучити ці іменники, то він стане беззмистовним, незрозумілим, бо якості одного предмета можуть бути приписані іншому, дії однієї особи – іншій особі тощо [1, с 44].

Для ознайомлення із займенником як засобом зв'язності тексту доцільно відвести три години. На першому уроці показати роль займенника як засобу зв'язку окремих речень, на другому – як засобу для поєднання групи тематично пов'язаних речень, на третьому – використання займенників для зв'язку частин тексту.

Формування усного комплексу умінь і навичок, необхідних у продуктивній мовній діяльності, здійснюється лише у процесі побудови зв'язних писемних висловлювань. Це зумовлено самою природою мовної діяльності, характером зв'язку між мисленням та мовленням.

Щоб учні вміли грамотно написати зв'язне висловлювання, необхідна систематична робота над формуванням навичок зв'язного мовлення учнів, як важлива передумова успішного навчання молодших школярів у наступних класах. Тому важливо, щоб учні вправлялися використовувати різні засоби зв'язності у своєму мовленні не епізодично, а щоденно. Найважливішою умовою формування навичок зв'язного мовлення є систематичне вправлення. Тому слід забезпечити безперервність цього процесу.

Аналіз письмових робіт учнів вказує на низький рівень сформованих в учнів умінь будувати зв'язні висловлювання.

Наприклад: *Під величезним дубом лежав хлопчик. Він був такий великий, що здавалося, його крона накривала всі дерева лісу.*

Побудований текст має порушений смисловий зв'язок. Незрозуміло, про кого чи про що йде мова далі. Неправильно використана заміна призводить до порушення смислового зв'язку в тексті.

З цією метою ми розробили систему вправ для формування у четвертокласників умінь використовувати займенник у ролі засобу зв'язності тексту. Подана нами система спрямована на доповнення дидактичного матеріалу підручників навчальними завданнями і передбачає поєднання двох взаємопов'язаних компонентів:

- 1) засвоєння мовних знань;
- 2) застосування їх з метою спілкування.

У четвертому класі учні закріплюють свої знання про текст, його ознаки. Дидактичний матеріал підручника не містить достатньої кількості вправ, які сприяють засвоєнню учнями знань про властивість займенника виступати в ролі засобу зв'язності. Тому ми пропонуємо доповнити вправи такими, що спрямовані на засвоєння подібних знань.

Із особливостями побудови зв'язних висловлювань школярів необхідно знайомити уже під час засвоєння початкових відомостей про слова, словосполучення, речення. З цією метою на уроках граматики учням доцільно дати уявлення про те, яку роль відіграє займенник у процесі творення зв'язного тексту.

Наведемо зразки деяких вправ для засвоєння молодшими школярами знань про займенник як засіб зв'язку на уроках граматики:

Вправа 1. 1. – Прочитайте текст. Які слова у ньому поєднують речення між собою?

У вологій лісовій гущавині, серед боліт і мохів, протікав струмок. Він скаржився на те, що ліс закриває від нього небо й далекі краєвиди, не пропускає до нього ні ясного проміння сонця, ні грайливого вітерця. (К. Ушинський)

Вправа 2. 1. – Прочитайте текст. Спробуйте замінити повторювані слова так, щоб зміст тексту залишався зрозумілим.

У великої річки був брат – маленький струмок. Близькі родичі, вони були зовсім різними. Струмок вузький, а річка широка.

Струмок швидко мчав з гори, а річка повільно несла свої води. Та все ж мілководний струмок і глибока річка були вірними друзями. (З журналу)

2. – Чому уникнути повтору у даному тексті неможливо?

Вправа 3. 1. – Прочитайте текст.

Вона дзвеніла маленькими струмками, перекочувалася хвилями морськими, гриміла громами. Вона тремтіла крилами птаха, гоїдалася на яблуневих вітах, метеликом опускалася на квіти. Ввібравши сонце, вона падала краплею роси, потім хмаркою пливла по синьому небу. (Г.Кривда)

2. Як ви гадаєте, що описував автор і чому у тексті вживав повторення слова «вона»?

Вправа 4. 1. – Складіть із двох речень одне за зразком. Продовжіть розповідь, використавши у своєму наступному реченні займенники.

Зразок: *Бджоли ще з самого ранку літали над лугами. Бджоли збирали із польових квітів нектар.*

Бджоли, які ще з самого ранку літали над лугами, збирали із польових квітів нектар. Вони ...

Під величезним дубом лежали жолуді. Дуб вже багато років красується на цій галявині.

Вправа 5. – Прочитайте текст. Які слова у ньому повторюються. Запишіть у зошит текст, замінивши повторювані слова, словами із дужок.

Зайчик і горобина

Засипало снігом землю. Нема чого їсти зайчикові. Побачив зайчик (він) червоні ягоди на горобині. Бігає навколо горобини (дерева), а ягоди – високо. Просить зайчик: «Дай мені, горобино, одне гроно ягідок». А горобина каже: «Попроси вітра, він і відірве».

Попросив зайчик вітра. Прилетів вітер (Той прилетів), гоїдає, трусить горобину. Відірвалося гроно ягід, упало на сніг. Їсть зайчик ягоди, дякує вітрові. (В.Сухомлинський)

Але все-таки, роботу над формуванням навичок зв'язного мовлення учнів потрібно проводити на уроках розвитку зв'язного мовлення, адже вчені вважають, що навчати учнів створювати і сприймати висловлювання, розвивати їхню комунікативну вправність необхідно, у першу чергу, на цих уроках, однак не полишати цю роботу і на інших уроках, адже вони становлять цілісну взаємопов'язану систему

Отже, пропонується нами система вправ для формування в учнів початкових класів умінь використовувати займенники як засоби зв'язності тексту сприяє реалізації діяльнісного підходу до процесу навчання, а опора на знання дозволить розвивати спеціальні уміння для створення зв'язних висловлювань.

Цілеспрямована, налагоджена і систематична робота над засобами міжфразового зв'язку забезпечить учням усвідомлене засвоєння лінгвістичного матеріалу, сприятиме реалізації одного із основних завдань школи – формувати у молодших школярів уміння і навички вільно володіти мовою як засобом спілкування і розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильківська, Н. А. Методика роботи над засобами зв'язності тексту в початкових класах: монографія / Н. А. Васильківська. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – 204 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
3. Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття") [Електронний ресурс] / <http://zakon.rada.gov.ua/>.
4. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа / Гол. ред. А. М. Лук'янець. – 2000. – №1.
5. Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови: посібник для вчителів / В.Я. Мельничайко. – К.: Рад. школа, 1986. – 168 с.
6. Національна доктрина розвитку освіти [Електронний ресурс] / <http://ped.sumy.ua/>.

Губинець І.

Науковий керівник – проф. Чайка В.М.

КРЕАТИВНИЙ РОЗВИТОК УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В ПРОЦЕСІ МУЗИЧНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На сучасному етапі розвитку українського суспільства головним є залучення до процесів державотворення громадян, які здатні по-новому підійти до розв'язання важливих суспільних завдань. У зв'язку з цим виникає потреба у розвитку активних, творчих особистостей, що, у свою чергу, актуалізує проблему креативного розвитку учнівської молоді.